

Medeltida litanior från Västerås

De medeltida liturgiska dokumenten från Västerås stift äro icke särskilt talrika. Mässtraditionen blev aldrig fixerad i något tryckt missale. Vår kännedom om de kyrkliga förrättningarna i Västerås stift är ytterst bristfällig, enär intet manuale är bevarat vare sig i handskrift eller i tryck. Däremot trycktes i Basel 1513 ett *Breviarium Arosiense*, vilket innehåller fullständiga formulär för de kanoniska bönetimmarna. Vidare trycktes vid medeltidens slut ett ståtligt *graduale* för Västerås stift — det enda tryckta *gradualet* i Sverige. Vissa missale- och *breviariehandskrifter*, som genom senare forskning dragits fram i ljuset, komplettera kännedomen om den liturgiska traditionen i Västerås stift.¹

Även de bevarade litaniorna från Västerås stift äro fåtaliga. Intet formulär för *visitatio infirmorum* eller *benedictio fontis*, vari allhelgonalitanian plögade ingå, är bevarat. En fullständig litanian finnes däremot i det ovannämnda *breviariet* av år 1513.² Den visar stiftets officiella litanian vid medeltidens slut. Ytterligare en litanian återfinnes i en senmedeltida *breviariehandskrift*. Denna handskrift, som är i oktavformat, bär signum A 102 och förvaras i Kungliga biblioteket i Stockholm. Litanian återfinnes å fol. 106 f. Ehuru likheterna med stiftstraditionen i Västerås äro påtagliga, uppvisar litanian dock avvikelser i jämförelse med det officiella *breviariet*. Dess ålder kan uppskattas till 1400-talets allra sista decennier, vilket visas av några mycket sena helgon. Katarina av Siena kanoniserades först 1461. Ännu senare är Katarina Ulfsdotter av Vadstena. 1474 gav påven Innocentius VIII birgittinerna tillåtelse att fira hennes festdag (22/3) *cum officio et missa*. 1489 skedde hennes translation. Årtalet 1474 måste sålunda betraktas som *terminus post quem* för litanian i A 102. Då denna viktiga och intressanta litanian icke tidigare blivit föremål för undersökning kommer den här nedan att publiceras samt förses med kommentarer.

färg användes vid de största högtiderna, en gammal röd mässhake vid övriga nattvardstillfällen. De som brun resp. violbrun betecknade mässhakarna voro enligt kyrkobeskrivningen i Sörmländska kyrkor violetta 1600-talsmässhakar med applicerade vapensköldar.

¹ Se härom T. Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors* 1 s. 184; 187. Hfors 1922 (Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter. 4); T. Schmid, *Smärre liturgiska bidrag 4* (Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen. 19. Upps. 1932).

² Fol. 236 f.

- Sancta Maria, ora pro nobis.
 „ dei genitrix.
 „ virgo virginum.
 Sancte Michael
 „ Raphael
 „ Gabriel
 „ Vriel
 Omnes sancti angeli et archangeli.
 Omnes sancti beatorum spirituum ordines.
 Sancte Johannes Baptista.
 Omnes sancti patriarche et prophete.
 Sancte Petre.
 „ Paule.
 „ Andrea.
 „ Iacobe.
 „ Iohannes.
 „ Philippe.
 „ Bartholomee.
 „ Mathee.
 „ Symon.
 „ Thadee.
 „ Mathia.
 „ Marce.
 „ Luca.
 „ Barnaba.
 Omnes sancti apostoli et ewangeliste.
 Omnes sancti discipuli domini.
 Omnes sancti innocentes.
 Sancte Stephane.
 „ Laurenti.
 „ Vincenti.
 „ Erice.
 „ Henrice.
 „ Olaue.
 „ Eskille.
 „ Botuide.
 „ Cosma.
 „ Damiane.
 „ Fabiane.
 „ Sebastiane.
 „ Georg.
 „ Dyonisi cum sociis tuis.
 „ Maurici cum sociis tuis.
- Sancte Ypolite cum sociis tuis.
 „ Gereon cum sociis tuis.
 Omnes sancti martyres.
 Sancte Siluester.
 „ Gregori.
 „ Augustine.
 „ Martine.
 „ Ambrosi.
 „ Iheronime.
 „ Nicolae.
 „ Sigfride.
 „ Anthoni.
 „ Egidi.
 „ Bernarde.
 „ Francisce.
 „ Dauid.
 Omnes sancti confessores.
 Omnes sancti sacerdotes et leuite.
 Omnes sancti monachi et heremite.
 Sancta Maria Magdalena.
 „ Maria Egyptiaca.
 „ Anna.
 „ Katherina.
 „ Margareta.
 „ Barbara.
 „ Agnes.
 „ Lucia.
 „ Helena.
 „ Birgitta.
 „ Ursula cum sodalibus tuis.
 „ Agata.
 „ Helisabeth.
 „ Cecilia.
 „ Cristina.
 „ Martha.
 „ Gertrudis.
 „ Valburgis.
 „ Appollonia.
 „ Katherina de Senis.
 „ Katherina de Wastenis.
 Omnes sancte virgines, uidue et continentes.
 Omnes sancti.
 Propicius esto.

Som synes inledes litanian på sedvanligt sätt med jungfru Maria, den främsta av kyrkans många helgon. Härefter följa änglarna, vilken grupp är värd att närmare observeras. Alltsedan fornkyrkan har dyrkan av ärkeänglarna hört med till kyrkans kult. Mikael har redan i Sacramentarium Leonianum fem mässor. Senare tillkommo Gabriel och Rafael. Denna trio plägar återfinnas i alla medeltida litanior. A 102 har emellertid därtill en fjärde ärkeängel, nämligen Uriel. Förekomsten av denne i en svensk litanian återspeglar ett stycke ytterst intressant liturgihistoria.

Uriels namn hör samman med den judiska apokalyptiken. Enligt Tob. 12: 15 och Hen. 20: 1 f. är denne en av de sju änglar, som stå inför Guds tron. Han räknades där också såsom en fjärde ärkeängel.³ I den medeltida judiska apokalyptiken förekommer Uriel flitigt. I den kristna kulten möter han redan under tidig medeltid. Kyrkan fann sig till slut föranlåten att ingripa mot änglakultens utväxter. Särskilt vände man sig mot att apokryfiska änglagestalter förekommo inom liturgien. Koncilier i Rom 745 och Aachen 789 förklarade, att endast sådana änglar, som förekomma i bibeln, fingo utnyttjas av kyrkans officiella liturgi.⁴ Fjärde lateransynoden 1215 godkände endast änglarna Mikael, Gabriel och Rafael. Däremot förkastades bl. a. Uriel, Raguel, Tubuel och Adinus som demoner.

Trots dessa förbud förekommer Uriels namn i den nu behandlade litanian. Denna kult torde ha varit koncentrerad till Västerås stift. Även andra belägg för Urielskult i Västerås finnas. Sålunda innehåller litanian i Breviarium Arosiense Uriels namn. Detta visar att urielskulten icke varit någon tillfällighet inom stiftet utan fastmera hörde med till den officiella kyrkliga liturgien. Företeelsen är vidare ett intressant belägg för huru man i länder, som lågo avlägset från kyrkans centrala ledning, kunde bibehålla ålderdomliga och rent av förbjudna element. Liturgien har för övrigt gärna en tendens att vilja konservera gamla moment.

I detta sammanhang bör påpekas att Urielskulten är betecknande för sambandet mellan judendomen och den medeltida liturgien. Även inom andra områden av den kyrkliga liturgien har man upptagit element från den judiska kulten. Detta gäller de medeltida exorcismerna,⁵ föreställningen om de 22 patriarkerna⁶ samt bruket av hebreiska ord och uttryck i böner och benediktioner.⁷

En intressant grupp i de medeltida litaniorerna är alltid de nordiska helgonen. Dessas inbördes placering växlade nämligen ganska avsevärt från

³ Se härom Hen. 9:1—10; 10:1—3; 4 Esr. 4:1; 5:20; 10:28.

⁴ Se närmare härom C. J. von Hefele, *Conziliengeschichte* 3 s. 539; 666. (Freiburg 1877).

⁵ Se H. Johansson, *Bidrag till den svenska manualetraditionen* s. 36 Lund. 1951 (Lunds universitets årsskrift N. F. 1:47, 6).

⁶ Ursprungligen från De tolv patriarkernas testamente.

⁷ Johansson, a. a. s. 36.

stift till stift. Vanligen bildade stiften omkring Mälaren en påtaglig enhet, där placeringen av helgonen skilde sig i förhållande till exempelvis Linköping.⁸ Litanian i A 102 och breviariet placera de typiskt uppsvenska helgonen Erik och Henrik främst. Först härefter står det norska helgonet Olof, som i sydsverige vanligtvis intog rangplatsen framför Erik.⁹ Även de uppsvenska Eskil och Botvid äro med i båda litaniorna.

En rangplats intager även David, Västmanlands apostel. Denne var dock ingen martyr och är därför upptagen bland bekännarna. Helgonet hade i Västerås festgraden totum duplex, den högsta i Sverige. Utanför sitt hemstift var hans kult mycket litet utbredd. I Västerås förekom den sällsynta Davidssekvensen Ante mundum.

Ett intressant helgon är den tidigare i förbigående omnämnda Katarina av Siena. Den berömda mystikern förekommer i A 102 men har icke upptagits i den officiella stiftslitanian. Såsom dominikantertiar tillhörde hon klosterhelgonen. Dominikanordens inflytande på den medeltida svenska kulten är betydande. Särskilt gäller detta Åbo stift. Men även i Västerås har dominikanernas inflytande varit stort, varför förekomsten av ett typiskt dominikanhelgon i en Västeråslitania ingalunda är förvånande. Västerås erhöi tidigt ett dominikankonvent. Ätminstone två av stiftets biskopar tillhörde denna orden, nämligen Israel Erlandsson (biskop 1309—29) — dominikanernas främste representant i vårt land under 1300-talet — samt efterträdaren Ödgissel Birgersson (biskop 1329—52).

Flera typiskt senmedeltida helgon äro med i de nu behandlade litaniorna. Hit hör den tidigare omnämnda Katarina av Vadstena, Birgittas dotter, vilken återfinnes i A 102. Hennes kult har huvudsakligen varit koncentrerad till Vadstena kloster men har även som synes vunnit spridning till grannstiften. I det senare breviariet har hon dock icke medtagits i litanian. Där återfinnes endast det fornkyrkliga helgonet Katarina av Alexandria, vilken räknades till quattuor virgines och sällan saknas i någon medeltida litania.

Breviariet innehåller i gengäld flera senmedeltida helgon, som saknas i handskriften. Hit hör skarahelgonet Brynolf, beatificerad 1492. Det rådde oftast osäkerhet, om ett beatificerat helgon borde upptagas i allhelgonalitanian eller ej. Beatifikationen tillät ju endast en lägre grad av kult och var ingalunda att jämställa med kanonisation. Brynolfskulten var givetvis koncentrerad till Skara stift¹⁰ men har sporadiskt spritt sig till

⁸ Se Johansson, Svenska litanior från medeltiden s. 47. (Svenskt gudstjänstliv. 26:2. Lund 1951).

⁹ Johansson, Olofskulten i Skara stift under medeltiden s. 7 (Julhälsningar till församlingarna i Skara stift 1949).

¹⁰ Om Brynolf se närmare Schmid, Smärre liturgiska bidrag 10 s. 103 (Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen. 23. Upps. 1936) T. Lundén, Sankt Brynolf (Credo. 27. Upps. 1946).

andra stift. Senare har i handskrifterna A 102 noterats, att den tryckta litanian har utökat helgonskaran, bl. a. med Brynolf.

Ytterligare några karakteristiska egenheter i Västerås stifts helgonkalender må slutligen framhållas. Den 15/1 firades Josefs fest, vilken hade simplex grad.¹¹ Endast i Västerås stift är denna fest belagt. I någon av de nu behandlade litaniorna har denne nutritius Domini dock icke kommit med. Karakteristiskt för stiftet är vidare firandet av Knut Lavards dag den 7/1 med så hög festgrad som duplex. Därutöver firades Knut den heliges dag, 10/7. Andra egenheter i stiftet är förekomsten av Edmunds och Lasarus' dagar, vilka återfinnas såväl i det handskrivna som tryckta breviariet. I många fall äro stora likheter med grannstiftet Strängnäs helgonkalender påtagliga.

Hilding Johansson.

En nationell botpsalm från stora ofredens år

Bland de bevarade handskrivna psalmerna och andliga visorna från Sveriges stormaktstid märks en botpsalm med ingressen "Wächtare hwad lijder natten / Wächtare hwad blijr det af". (Uppsala universitetsbibliotek: Palmskiöldska saml. 394). Den är skriven av Beata Plenningschiöld. Vem denna Beata Plenningschiöld varit, synes svårt att besvara. Inga personalverser eller likpredikningar kunna giva besked om hennes levnadsöde. Elgenstierna känner icke till någon av släkten Plenningschiöld med namnet Beata. (G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, V, 1930, sid. 767). Den flitige samlaren och upptecknaren Anders Lignell har ej heller vetskap om någon Beata Plenningschiöld. (A. Lignell, Beskrifning öfver grefskapet Dal, I, Stockholm 1851, sid. 241).

Då släktens stamfader Mattias Eriksson Plenning adlades 1654 och ätten utdog på svärdssidan på 1680-talet, så måste författarinnan till ovan nämnda psalm ha varit född någon gång under 1600-talets mitt eller årtiondena närmast efter. Mattias Plenning, som av allt att döma varit en dugande man, var sedan 1642 borgmästare i Karlstad, häradshövding på Dal 1651. Han dog 1675. Hans litterära produktion inskränks till latinska orationer och gratulationer samt en skrift på svenska i samband med lagman Svante Stures begravning.

Mattias Plennings söner gingo båda ämbetsmannavägen. Den ene, Is-

¹¹ Festgraderna i Västerås stift voro följande: totum duplex, semitotum duplex, duplex, simplex, trium lectionum samt memoria.